

STAFFANSKÄLLAN

En förhistorisk kultplats?

Var finns Staffanskällan? Den frågan blev åter aktualiserad i samband med hembygdsgillets sommarutlykt. Källan är ju sedan många år utdikad och dess vattenflöde leds bort via ett täckdike. Inget av källan syns numera ovan jord, endast våta vårar kan man ana ett fuktigare område i åkern mellan kyrkogårdens sydvästra hörn och Knivsta nedre kvarn.

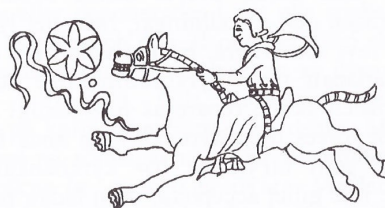
Flera personer kom dock ihåg att gillet tidigare ordförande Nils Ålander vid ett tillfälle i mitten av 1980-talet märkt ut källans exakta läge med en stakkäpp. I hans efterlämnade papper hittades efter mycket letande en lapp daterad 24 september 1985 som visade sig vara till god hjälp vid återutmärkningen. Förutom en enkel skiss där källans läge var utmärkt genom uppstegning från några riktpunkter, fanns också upplysningen om att han och Allan Singman var där efter det att Anders Nilsson på Knivsta gård, grävt invid källan för att laga dräneringen.

På försommaren i år kunde därför hans son Mats Nilsson, Knivsta nedre kvarn, med ledning av skissen och en slagruta åter märka ut Staffanskällans exakta läge med en käpp. Denna käpp stod nu mitt ute i åkern, men tidigare hade en gångstig gått precis förbi källan och utgjort en genväg mellan kyrkogården och kvarnen. Här gick också tidigare gränsen mellan åkermarken ovanför och ängsmarken nedanför källan.

Knivsta kyrkas S:t Staffans skulptur som numera står på Historiska museet i Stockholm.

Foto: Inga-Lena Hellberg

Gångstigen användes dagligen av skolbarnen från Skottsila, berättar Cecilia "Selan" Niklasson, som vandrade där i slutet av 1920-talet. Stigen nyttjades också av de som bodde i skolan och fattigstugan och som hade sin enda vattentäkt i källan. Det bekräftas också av de nedteckningar som gjordes av Etnologiska institutionen vid Uppsala universitet 1978. De hade intervjuat fyra äldre knivstabor, födda i slutet av 1890-talet och i början av 1900-talet. De fyra var Erik Andersson, Gustaf Eriksson, Valfrid Gustafsson och Nils Ålander. De kunde ganska samstämmigt berätta om Staffanskällan, om källadern som sprang upp invid några kummelstenar och hade ett starkt flöde av kallt vatten året om.

Gustaf Erikssons far som då ägde Knivsta gård, lät i början av 1920-talet göra dräneringsarbeten kring källan och ett dike som avledde källvattnet ner till ån. Senare grävdes alltså detta dike igen och vattnet fick rinna genom ett täckdike.

Det förekom tydligen att man offrade något i Staffanskällan långt fram i ti-

Platsen för Staffanskällan. (Utmärkt med kryss)

Bild 1. Fotograferad några hundra meter sydväst om Knivsta kyrka. Bild 2. Fotograferad från öster med järnvägsspåren i förgrunden. I bakgrunden Knivsta nedre kvarn.

Foto: Per Thunström

den. Valfrid Gustafsson berättade att hans fru i barn-
domen hade sett mynt på dess botten. Erik Andersson
mindes att han tillsammans med några kamrater försökt
att få upp eventuella pengar från källans botten med krat-
ta och häv. De hade emellertid blivit varnade av sin
skollärare Ekqvist för att röra i en sådan källa, då man
annars själv skulle bli ansatt av någon sjukdom - vårtor
eller sot. Pojkarna fick inte upp några mynt ur, istället
hade ett grannbarn iakttagit dem och skvallrat för
läraren som sedan lät dem sitta kvar efter skolan för att
ha vanhelgat källan.

"Här har det gått nog lustigt till"

Namnet Staffanskällan har gamla traditioner och det
måste naturligtvis finnas ett samband med detta och att
kyrkan är vigd åt Sankt Staffan. Professor Nils Ahnlund
återger i sin skrif "Svensk sägen och hävd" från 1928 en
berättelse från 1792 skriven av prosten J V Merckel i
Alsike och Knivsta:

*"På Knivsta gårds gårde, där häradsvägarna gå ömsom
till Odensala och Vassunda socknar, ej långt från vägen,
befinnes en källa, som över hela orten bär namn av Sanct
Stephans källa. Folket har här fordom övat mycken
vidskepelse natten mot andag jul. Man har ej minder från
angränsande än andra, avlägsna orter samlat sig här för
att den natten vid denna källa vattna sina hästar, då den,
som sålunda vattnat, hölls före det året kunna räkna på
de käckaste hästar. Även troddes detta vattnet äga en un-
derbar och förborgad kraft att bota alla sorters sjukdo-
mar hos hästar. Under sådant sammanlopp av folk har
det gått nog lustigt till: man sjöng Sanct Stephans visor,
man högs och skars med knivarna, och gruveliga ex-
cesser förövades. Ännu, när jorden röres i Knivsta gårds
gårde eller det dikas, finner man överlevor av döda
människokroppar, såsom det hände för 3 à 4 år sedan.*

*Omsider har man låtit med sten igenfylla denna källa, så
att detta oväsande lär så småningom hava försvunnit. För
ett par år sedan lät inspektorn vid egendomen till någon
del upprepna källan, men ingen vidskepelse förspörjes nu
här"*

Ahnlund anser att prosten Merckel nog spekulerar, när
han berättar om "gruveliga excesser" och att det skars
och högs med knivar så att de fallna kämparna be-
gravdes på platsen. Men själva namnet Knivsta och dess
ordlighet med att sticka med en knivar har tydligen satt
fantasin i rörelse hos prästmannen. De seder som han
beskriver i sin berättelse är alltså hörsägnar och hade ty-
dligt upphört långt före hans tid på 1700-talet.

På Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala, med dess
många tusen uppteckningar om seder och bruk över hela
landet, finns ingen som nämner något om Staffanskällan
i Knivsta. Inte heller de fyra gamla Knivstaborna som
tidigare omnämnts, hade vetenskap om några aktiviteter
vid källan annandag jul.

Gustav Eriksson och Nils Ålander hade visserligen hört
från en gammal kyrkvaktmästare att denne i sin tur hört
något om kappritter i äldre tid. Men Nils Ålander tillade
vid etnologens intervju: *"Min far, min farfar och farmors
far, dom har varit kyrkvårdar här i Knivsta, så dom bor-
de ju i sin tur ha haft reda på lite grand om dom här
cermonierna, men dom har inte berättat någonting"*

Det verkar alltså helt klart att seden att vattna sina hästar
vid källan eller andra aktiviteter vid källan annandag jul,
inte förekommit på flera hundra år här i Knivsta.

En förhistorisk hästkult?

Frågan om Staffanskällans bevarande hade aktualise-
rats 1977 i dåvarande lokala rådet i Knivsta, föregångare
till kommunstyrelsen. Detta resulterade i några
skrivelser från Upplandsmuseet och universitetets arkeo-
logiska institution, som kan vara av intresse i detta sam-
manhang. Dåvarande antikvarien Anna-Märta Berg på
Upplandsmuseet skriver:

"Mycket talar för att Staffanskällan i Knivsta går betydligt längre tillbaka i tiden än 1700-talet. Den medeltida kyrkan är invigd åt S:t Staffan eller Stefan, i altarskåpet intar Stefan en av hedersplatserna och i Statens historiska museum finns en skulptur från 1300-talet, föreställande S:t Stefan, och som tillhört Knivsta kyrka.

De omtalade sederna vid Staffansfirandet har förekommit i hela Skandinavien och torde vara en avläggare och rest av en bredare europeisk tradition. När och i vilken form Staffansfirandet nådde Norden är svårt att avgöra. Vissa forskare anser att Staffanskulten inte nådde de skandinaviska länderna förrän i och med kristendomens införande. Andra menar att den emanerar från en förhistorisk hästkult. I en myr, belägen cirka 10 km nordväst om Knivsta kyrka påträffades år 1961 hästben, vilka daterats till sen bronsålder eller tidig för-romersk järnålder (ca 400 f Kr - 50 e Kr). Fyndplatsen är belägen endast några få hundra meter från Alkällan i Alsike socken.

Även Ulf Erik Hagberg, som nu är chef för Historiska museet men som tidigare hade en tjänst på arkeologiska institutionen, skriver 1978 om Staffanskällan och den förhistoriska hästkulten: "De ben som den gode prosten omtalar, behöver ju ingalunda hänföra sig till några vilda slagsmål på 1600- och 1700-talen, utan kan vara rester av en offerkult av det slag som påträffats i det närbelägna träsket vid Tuna och Rickebasta".

Hagberg skriver att han tagit upp hästkulten i sin tidigare avhandling och att han i maj 1960 besökt platsen för Staffanskällan.

"Jag kunde självkonstatera, att källans vatten rann starkt ur ett täckdikningsrör, som gick nästan rakt västerut till de öppna diket i norr-söder längs dalgången. Själva dalen, ett lågt liggande område, och källan ligger på ca 10-meterskurvan. Här har alltså varit en östersjövik vid tiden för Kristi födelse. Jag föreställde mig i det sammanhanget, att man skulle tänka sig en tradition mellan en förhistorisk kult, knuten till ett igenväxande träsk under järnåldern, och som senare fixerats till källan under medeltiden."

Det är ju förvisso intressanta uppgifter som Berg och Hagberg kommer med - de ger en ny tidsdimension åt Staffanskällans historia. Kan det ha varit ett försök att kristna den gamla hedniska kultplatsen vid källan som som gjorde att Knivsta kyrka byggdes alldeles intill? Kan de vilda seder som prosten Merckel beskriver på 1700-talet, rent av härröra från den förkristna tiden men sedan stöpts om av de kristna?

Både Upplandsmuseet och arkeologiska institutionen förordar att arkeologiska utgrävningar görs på platsen för Staffanskällan för att bringa klarhet i de verkliga förhållandena. Kanske man då kan få något bevis för att där verkligen försegick de "gruveliga excesser" som prosten beskrev.

Per Thunström